

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΑΦΩΝ ΣΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Στη βορειοδυτική πλευρά της αυλής του νοσοκομείου «Άγιος Δημήτριος», σε θέση όπου επρόκειτο να ανεγερθεί νέα πτέρυγα, ανασκάφηκαν το 1987 31 τάφοι¹, κτισμένοι πάνω στο φυσικό βράχο ή λαξευμένοι σ' αυτόν (σχ. 1). Ορισμένοι ήταν διαταγμένοι σε συστάδες (τάφοι 15 και 16, 1, 2 και 5, 6 έως 9, 28 και 30, 24 και 25, 26 και 27, 17 και 22 και 19 έως 21)².

Με βάση τον αρχιτεκτονικό τους τύπο οι τάφοι μπορούν να ομαδοποιηθούν σε καμαροσκεπείς, κιβωτιόσχημους και λαξευτούς. Οι καμαροσκεπείς (τάφοι 1, 2 και 5, 6 έως 9, 15, 16, 19 έως 21, 28, 30 και 31) είχαν μήκος που κυμαινόταν από 1,88 έως 2,32 μ., πλάτος από 1,00 έως 1,50 μ. και ύψος ως την κορυφή της καμάρας τους από 1,25 ως 1,95 μ. Ορισμένοι έφεραν προσκεφάλαιο από κουρασάνι (τάφοι 5 έως 9 και 21) ή καλυμμένο με ψηφιδωτό από χοντρές μαρμάρινες ψηφίδες (τάφοι 1, 2 και 30). Η κάθοδος σ' αυτούς γινόταν με τη βοήθεια λίθων πακτωμένων στις εσωτερικές πλευρές τους. Η είσοδος ήταν σκεπασμένη με σχιστολιθική πλάκα. Σε μία περίπτωση πάνω από τη συστάδα των τριών τάφων 19, 20 και 21 βρέθηκε βωμοειδής κατασκευή με πέτρες κτισμένες πάνω στην καμάρα των τάφων που είχαν διαμορφωθεί στην τελική τους επιφάνεια σε οριζόντιο επίπεδο καλυμμένο με κουρασάνι³. Μερικοί είχαν μικρή ορθογώνια τυφλή κόγχη στο πάχος του δυτικού τοίχου (τάφοι 16, 19 και 20) (πίν. 6α).

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι της ανασκαφής (αριθ. 3, 4, 17, 18, 22, 26 και 27 και ίσως οι 10 και 29) είχαν μήκος από 1,14 έως 2,35 μ., πλάτος 0,36 έως 0,82 μ. και ύψος 0,30 έως 1,10 μ. Δεν είχαν προσκεφάλαιο ούτε

---

1. Στο άμεσο περιβάλλον του νοσοκομείου «Άγιος Δημήτριος» γίνονται αρκετά συχνά τα τελευταία χρόνια σωστικές ανασκαφές με αφορμή την ανέγερση νέων πτερόγων και τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου. Σε όλες αυτές τις ανασκαφές ερευνώνται αξιόλογα συγκροτήματα παλαιοχριστιανικών κυρίως τάφων.

2. Η αρίθμηση των τάφων έγινε με τη σειρά που βρέθηκαν.

3. Η βωμοειδής αυτή κατασκευή συναντάται και σε άλλους τάφους των νεκροταφείων και δεν μπορεί να ερμηνευθεί σαν νεώτερη κατασκευή, όπως σχετικά αναφέρθηκε για τάφους του Κλειστού Κολυμβητηρίου [Ευθ. Τσιγάρδα, Α. Δ. 27 (1972): Χρονικά, 563, πίν. 509α]. Σήμερα πιστεύεται ότι σχετιζόταν με τις επιμνημόσυνες τελετές πάνω στον τάφο.

πέτρες βοηθητικές της καθόδου και έφεραν κάλυψη από μεγάλες σχιστόπλακες στηριγμένες στις μακρές τους πλευρές. Τα κενά ανάμεσα στις σχιστόπλακες κλείνονταν με μικρότερες πέτρες.

Οι λαξευτοί στο βράχο τάφοι (αριθ. 11 ως 14 και 23 ως 25) είχαν μήκος 1,58 έως 2,23 μ., πλάτος 0,42 έως 0,83 μ. και ύψος 0,30 έως 1,10 μ. Ο τάφος 14 έφερε εσωτερικά κτιστή επένδυση¹ και ο τάφος 13 λευκή ορθομαρμάρωση και μαρμάρινες πλάκες στην κάλυψή του. Κανένας τους δεν είχε προσκεφάλαιο. Η κάλυψή τους γινόταν με σχιστόπλακες.

Ο προσανατολισμός των τάφων ήταν κανονικός κατά τον άξονα ανατολή-δύση με εξαίρεση τους τάφους 28, 29 και 30 που είχαν προσανατολισμό από βορρά προς νότο. Η συστάδα των τάφων 19, 20 και 21 περιείχε με βεβαιότητα, όπως θα δούμε παρακάτω, χριστιανικές ταφές, ενώ για τους υπόλοιπους τάφους δεν υπάρχουν βεβαιωμένα στοιχεία².

Λευκό επίχρισμα εσωτερικά έφεραν όλοι οι τάφοι με εξαίρεση τους αριθ. 3, 4, 10 έως 13 και 23. Ο τάφος 14 έφερε κοκκινωπό κονίαμα μόνο στη νότια πλευρά του.

Στα δάπεδα των τάφων υπήρχε πολυμορφία: Συνήθως στρώνονταν με πλίνθους (τάφοι 3 έως 8, 10, 26 και 27). Ασβεστοκονίαμα είχε επιχρισθεί πάνω στο βράχο στους τάφους 1, 2 και 9 και κόκκινος πηλός στον τάφο 28. Ο τάφος 21 είχε ψηφιδωτό από χοντρές μαρμάρινες ψηφίδες, από το οποίο σώθηκαν ελάχιστα υπολείμματα στις παρυφές. Ένα εξαιρετικής τέχνης *opus sectile* σε δεύτερη χρήση κοσμούσε το δάπεδο του τάφου 20. Στο δάπεδο του τάφου αριθ. 30 μικρές ακανόνιστου σχήματος σχιστόπλακες εναλλάσσονταν με μικρές και μεγαλύτερες πλάκες μαρμάρου. Μαρμάρινη επίστρωση είχε το δάπεδο του τάφου 13. Στον πυθμένα του τάφου 18 είχε τοποθετηθεί μονόλιθη σχιστόπλακα με ομαλή την πάνω επιφάνεια, πάνω στην οποία πάτησαν οι πλάγιοι κτιστοί τοίχοι. Στον τάφο 19 πάνω στο βράχο είχε απλωθεί στρώση οστράκων και από πάνω είχαν τοποθετηθεί πέτρες που διαμόρφωναν την τελική επιφάνεια του δαπέδου. Τέλος σε όλους τους υπόλοιπους τάφους σαν δάπεδο είχε χρησιμοποιηθεί ο βράχος χωρίς άλλη επέμβαση.

1. Τμήμα μόνον της νότιας πλευράς του τάφου ήταν επιχρισμένο με κοκκινωπό κονίαμα. Η επίχριση έγινε πάνω σε όρθιες πλίνθους, στηριγμένες στον λαξευμένο βράχο, ίσως σε μια προσπάθεια να ορθογωνισθεί ο τάφος.

2. Ο προσανατολισμός κατά τον άξονα ανατολή-δύση αποτελεί συνήθως τη μοναδική ένδειξη ύπαρξης χριστιανικής ταφής σε τάφους που δεν περιέχουν άλλα σχετικά στοιχεία. Παρέκκλιση στον κανονικό προσανατολισμό υπάρχει στους λαξευτούς τάφους και οφείλεται στο ότι η λάξευση έπρεπε να γίνει κατά τη φορά απολέπισης του βράχου. Οι τάφοι αυτοί μάλλον προορίζονταν για χαμηλά εισοδήματα.

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής, κτερίσματα και νομίσματα, και τα ταφικά έθιμα που παρατηρήθηκαν παρουσιάζονται αμέσως παρακάτω: Στον τάφο 2 βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Κωνσταντίνου (320-324). Ο τάφος 3 ήταν παιδικός χωρίς άλλο εύρημα και ο τάφος 4 ήταν επίσης παιδικός και περιείχε θραύσματα γυάλινου φιαλιδίου. Στον τάφο 7 βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Θεοδοσίου του τέλους του 4ου αιώνα και ακόμη ένα χάλκινο αδιάγνωστο νόμισμα. Ο τάφος 8 περιείχε χάλκινο νόμισμα αδιάγνωστο και ο αριθ. 9 αρκετά χάλκινα αλλά κατεστραμμένα νομίσματα. Ο τάφος 10 ήταν επίσης παιδικός. Ο αριθ. 11 περιείχε κυπελλόσχημο ραβδωτό αγγείο ύψους 8,7 εκ. των μέσων του 3ου αιώνα¹ (πίν. 1α) που προερχόταν από ανακομιδή νεκρού στο ανατολικό άκρο του τάφου. Στον τάφο 12 βρέθηκαν δύο γυάλινα φιαλίδια, το ένα δίπλα στο δεξί πόδι και το άλλο δίπλα στο αριστερό χέρι του νεκρού (πίν. 1β). Στον τάφο 13 βρέθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα των τριών πρώτων δεκαετιών του 4ου αιώνα καθώς και μόνωτο ραβδωτό αγγείο ύψους 18 εκ.² στα δεξιά του κρανίου (πίν. 1γ). Ο τάφος 14 χρονολογείται από νόμισμα στον 2ο-3ο αιώνα. Ο τάφος 15 περιείχε δακτύλιο και πόρπη χάλκινα³ και νόμισμα Κωνσταντίνου του 313-328. Στον τάφο 16 διαπιστώθηκαν τρεις ταφές και νόμισμα χάλκινο Κωνσταντίου του 353-361. Στον αριθ. 18 δεν υπήρχε ταφή αλλά καύση νεκρού. Ανάμεσα στα απανθρακωμένα οστά περιλαμβάνονταν καμμένοι καρποί ελιάς. Υπήρχαν ακόμη δύο πήλινα unguentaria ύψους 13 εκ. το καθένα του 1ου μ.Χ. αιώνα⁴ (πίν. 1δ), χρυσή δανάκη με έκτυπη μορφή Ηρακλέους, χρυσή ταινία πλάτους 2 χιλ. και χάλκινοι δακτύλιοι. Στον τάφο 20 βρέθηκαν θραύσματα γυάλινου φιαλιδίου. Στον αριθ. 21 και συγκεκριμένα μέσα στο οικοδομικό υλικό του προσκεφαλαίου του βρέθηκε νόμισμα του 340-350 μ.Χ. Στον τάφο 22 νόμισμα χάλκινο αδιάγνωστο και στον αριθ. 25 νόμισμα του πρώτου μισού του 4ου αιώνα. Οι τάφοι 26 και 27 ήταν παιδικοί και ο αριθ. 28

1. Πρβλ. Θ. Παζαρά, Δύο παλαιοχριστιανικοί τάφοι από το δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικά» 21 (1981) 378, πίν. 1β.

2. Πρβλ. Φ. Πέτσα, Α.Δ. 24 (1969): Χρονικά, 304, πίν. 314γ, και Μ. Καραμανώλη-Σιγανίδου, Α.Δ. 25 (1970): Χρονικά, 378, πίν. 316 στ.

3. Από την επίχωση των τάφων 15 και 16 προέρχονται ένα ακέραιο πήλινο ειδώλιο του τύπου «της ιεροδόουλου» και θραύσματα από μερικά ακόμη ειδώλια του ίδιου τύπου (πίν. 2α). Όλα ανήκουν στον ίδιο εικονογραφικό τύπο με περίαπτο κρεμασμένο στο στήθος και οπή εξαερισμού στην πλάτη.

4. Πρβλ. Η. S. Robinson, Pottery of the Roman Period, The Athenian Agora, vol. V, New Jersey 1959, pl. 5, G 97. Επίσης: Α. Βαβρίτσα, Α.Δ. 26 (1971): Χρονικά, 376, πίν. 368γ, 377, πίν. 371δ, 379, πίν. 374β, 380, πίν. 378ζ, από τάφους της Πλατείας Σιντριβανίου.

έφερε τρεις ή τέσσερις ταφές. Στον τάφο 31 βρέθηκε μικρό μόνωτο αγγείο με προχοή ύψους 10,5 εκ. (πίν. 2β) των μέσων του 3ου αιώνα¹ κοντά στη δυτική πλευρά. Γενικά οι περισσότεροι τάφοι της ανασκαφής ήταν συλημένοι.

Τα νομίσματα που χρησιμοποιήθηκαν με ασφάλεια για τη χρονολόγηση είναι αυτά που βρέθηκαν στον πυθμένα των τάφων. Τα ίδια νομίσματα ίσως μπορούν να χρονολογήσουν την ανοικοδόμηση και των άλλων τάφων της ίδιας συστάδας, με την προϋπόθεση βέβαια ότι οι ταφές που φέρουν νομίσματα είναι και οι πρώτες μετά την κατασκευή των τάφων. Έτσι ο τάφος 16 με τρεις ταφές ίσως είναι πολύ νεότερος των μέσων του 4ου αιώνα, εάν το νόμισμά του χρονολογεί την τρίτη ταφή. Τότε και ο τάφος 15 θα πρέπει να είναι πολύ νεότερος από τα μέσα του 4ου αιώνα, αφού χτίστηκε μαζί με τον προηγούμενο. Η σκέψη αυτή αποδεικνύεται ορθή από το νόμισμα Κωνσταντίνου που περιείχε. Η συστάδα των τάφων 1, 2 και 5 μπορεί επίσης να χρονολογηθεί στις αρχές του 4ου αιώνα από το νόμισμα του τάφου 2, το ίδιο και οι τάφοι 24 και 25. Η συστάδα των τάφων 19, 20 και 21 που θα μας απασχολήσει παρακάτω, μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 4ου αιώνα με βάση το νόμισμα του τάφου 21 κ.λ.

Σαν *terminus ante quem* για την αρχική χρήση των τάφων μπορούν να χρησιμοποιηθούν τα νομίσματα εκείνα που βρέθηκαν στα μάζα που γέμιζαν τους τάφους, αν και αυτό είναι σχετικό και επισφαλές, ιδίως σε τάφους με μεγάλη καταστροφή στην κάλυψή τους. Τέλος δεν χρησιμοποιούνται καθόλου τα χρονολογικά στοιχεία που δίνουν νομίσματα που βρέθηκαν στην τελική επίχωση. Τα νομίσματα που ανήκουν στην κατηγορία αυτή χρονολογούνται από τον 1ο αιώνα μ.Χ. έως και τις αρχές του 4ου αιώνα.

Ο συνδυασμός των χρονολογικών στοιχείων που αντλούμε από τα νομίσματα με εκείνα των κτερισμάτων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το τμήμα αυτό του ανατολικού νεκροταφείου της πόλης οικοδομήθηκε και λειτούργησε από τον 1ο έως και τον 4ο αιώνα και ιδιαίτερα στο πρώτο μισό του αιώνα αυτού.

Στις προηγούμενες σελίδες προσπαθήσαμε να παρουσιάσουμε συνοπτικά τα συμπεράσματα της ανασκαφής πιστεύοντας ότι η συνθετική παρουσίασή τους θα ήταν λιγότερο κουραστική και περισσότερο εύχρηστη από την αναλυτική έκθεσή τους. Παρακάτω θα ασχοληθούμε αναλυτικά με τη διακόσμηση των δύο από τους τάφους της ανασκαφής, στους

1. Πρβλ. Robinson, ό.π., pl. 13, K 70.

οποίους οφείλουμε να σταθούμε περισσότερο και γιατί μπορούν να χρονολογηθούν με βεβαιότητα αλλά και γιατί, πολύ περισσότερο, είναι αξιόλογοι στο είδος τους.

Ο τάφος με την τοιχογραφία (πίν. 2γ-5α). Ο τάφος 21 με το γραπτό διάκοσμο είχε διαστάσεις $2,00 \times 1,40$ μ. και ύψος 1,50 μ. Ήταν καμαροσκεπής και η κάθοδος σ' αυτόν γινόταν με δύο πέτρες στη νοτιοανατολική του γωνία. Βρέθηκε με μισοκατεστραμμένη την καμάρα του (πίν. 2γ), με συνέπεια να στερηθούμε το σύνολο του τοιχογραφημένου του διακόσμου. Η διάταξη όμως των ζωγραφικών θεμάτων γίνεται εύκολα αντιληπτή, επειδή η οργάνωση της ζωγραφικής είναι απόλυτα γεωμετρική (σχ. 2).

Ο ζωγράφος προσπάθησε να αναπαραστήσει με απόλυτη επιτυχία έναν ταφικό θάλαμο με όλες τις επιφάνειές του καλυμμένες από πολύτιμα μάρμαρα διαφόρων ειδών και χρωμάτων. Τα χρώματα που χρησιμοποιήθηκαν είναι πλούσια και οι αποχρώσεις τους ποικίλες, ενώ αριστοτεχνικός είναι ο τρόπος απόδοσης των νερών του μαρμάρου που είναι διάχυτα σε όλες τις επιφάνειες. Με ελεύθερη και πλούσια πινελιά τα χρώματα διαχέονται το ένα μέσα στο άλλο δημιουργώντας ένα αριστουργηματικό σύνολο που μιμείται πιστά την πραγματική ορθομαρμάρωση. Τα χρώματα που χρησιμοποιήθηκαν είναι το μαύρο για τα περιγράμματα, το βαθύ γαλάζιο και το βαθύ κόκκινο, η ώχρα, το ωχρόλευκο, το ζωνρό κίτρινο, το ρόδινο και καστανορόδινο, λίγο καστανό και λευκό.

Στα κάθετα τοιχώματα του τάφου μία σειρά ορθογώνιοι πίνακες μιμούνται πολύχρωμες πλάκες μαρμάρου που εντίθενται σε ενιαίο ωχρορόδινο με καστανές φλεβώσεις βάθος με παρεμβολή ωχρόλευκων ζευξεων. Από τα δέκα διάχωρα που καλύπτουν τις κάθετες πλευρές του τάφου τα επτά αποτελούνται από δύο ζωγραφισμένα αντικριστά τεμάχια μαρμάρου, των οποίων οι φλεβώσεις αντικρίζονται επίσης. Τα υπόλοιπα τρία διάχωρα απομιμούνται ολόκληρες πλάκες μαρμάρου, γι' αυτό και το κάθε διάχωρο δεν διαιρείται κάθετα στη μέση με μαύρη γραμμή. Το πρώτο από τα βόρεια διάχωρα της ανατολικής πλευράς (πίν. 3α) είναι βαθύκόκκινο, ακολουθεί ένα βαθυγάλανο και κατόπιν στη νότια πλευρά πλέον τοποθετείται ένα γαλάζιο με λευκές κηλίδες, ένα ρόδινο σε δύο τεμάχια με καστανές φλεβώσεις και ένα γαλάζιο ακόμη σε δύο τεμάχια με αντικριστές βαθυγάλανες φλεβώσεις (πίν. 3β, γ). Ακολουθεί στη δυτική πλευρά ένα ωχρόλευκο διάχωρο σε δύο τεμάχια με διακλαδιζόμενα νερά καστανού χρώματος και δίπλα του ένα γαλάζιο σε δύο τεμάχια με λευκές και βαθυγάλανες κηλίδες (πίν. 4α). Στη βόρεια πλευρά (πίν. 4β, γ) εικονίζονται ένα ρόδινο διάχωρο σε δύο τεμάχια με καστανορόδινες δια-

κλαδιζόμενες αντικρυστά φλεβώσεις, ένα γαλάζιο διπλό με λευκές κηλίδες και τέλος ένα διπλό ακόμη ωχρό διάχωρο.

Μίμηση ωχρόλευκων πλακών μαρμάρου έγινε σε όλο το υπόλοιπο ύψος της ανατολικής στενής πλευράς του τάφου. Στο δυτικό τύπανο η χριστιανική πίστη του νεκρού διακηρύσσεται με την απεικόνιση ενός, εξαιρετικής τέχνης, μονογράμματος του Χριστού μέσα σε κυκλικό πλαίσιο (πίν. 4α). Η καμπύλη αετωματική απόληξη της πλευράς αυτής του τάφου τονίζεται στο περίγραμμά της από βαθυγάλανη πλατιά ταινία. Στο κέντρο εγγράφεται ο κόκκινος κύκλος που φέρει Χριστόγραμμα σε ζωηρό κίτρινο χρώμα. Η εσωτερική διάμετρος του κύκλου είναι 35 εκ. και η εξωτερική 45 εκ. Δεξιά και αριστερά του Χριστογράμματος ζωγραφίζονται με κίτρινο επίσης χρώμα τα αποκαλυπτικά γράμματα Α και Ω. Η υπόλοιπη επιφάνεια του τυμπάνου καλύπτεται από ωχρόλευκο χρώμα με καστανές φλεβώσεις, ενώ κάθετες μαύρες γραμμές υποδηλώνουν τα τεμάχια του μαρμάρου που συντίθενται για να καλύψουν ολόκληρη την επιφάνεια.

Η εσωτερική επιφάνεια της καμάρας καλύφθηκε με κόκκινα και βαθυγάλανα ορθογώνια, που εναλλάσσονται με αντίστοιχα ωχρόλευκα με φλεβώσεις (πίν. 4γ). Οι δύο πρώτες σειρές ορθογωνίων που βρίσκονται προς τη βόρεια πλευρά αποτελούνται από βαθυκόκκινα μόνον και ανοιχτόχρωμα ορθογώνια και οι δύο σειρές προς τη νότια πλευρά από βαθυγάλανα και ανοιχτόχρωμα. Στις τέσσερις κεντρικές σειρές που απομένουν στο πάνω τμήμα της καμάρας γίνεται εναλλαγή και των τριών χρωμάτων. Παρόλο ότι είχε καταστραφεί μεγάλο τμήμα της καμάρας, εύκολα συμπληρώνονται τα ζωγραφικά στοιχεία που λείπουν. Ένα επιπλέον στοιχείο που συλλέξαμε κατά την ανασκαφή νομίζουμε ότι επιτρέπει μια ασφαλή υπόθεση: Τα χρώματα του τάφου περιείχαν άφθονα σπαράγματα από τις τοιχογραφίες της οροφής, καθώς επίσης και άφθονο οικοδομικό υλικό από την πτώση της καμάρας. Ένα από τα σπαράγματα με μήκος περί τα 10 εκ. φέρει πάνω σε ωχρόλευκο βάθος τμήμα κόκκινης καμπύλης ταινίας πλάτους 5,5-6 εκ. (πίν. 5β), που μετρούμενη φαίνεται ότι ανήκει σε κύκλο με εσωτερική διάμετρο 26-28 εκ. και εξωτερική 37-40 εκ. Ο κύκλος αυτός δεν ορίζεται από μαύρη γραμμή όπως συμβαίνει στην εσωτερική πλευρά του κύκλου με το Χριστόγραμμα. Στον κύκλο αυτόν εγγράφονταν σε ζωηρό κίτρινο βάθος κόκκινα στοιχεία, που όμως σήμερα δεν προσφέρονται για την αναπαράσταση του αρχικού θέματος. Άλλο ένα σπάραγμα με αρκετό ενδιαφέρον διασώζει μικρό κυκλικό κόκκινο διακοσμητικό στοιχείο πάνω σε κίτρινο βάθος, που ίσως θα μπορούσε να ανήκει στη ζωγραφική απόδοση της καμπύλης κεραίας ενός Ρ (πίν. 5β). Πιθανότατα

λοιπόν ένα δεύτερο Χριστόγραμμα να είχε ζωγραφισθεί στην κορυφή της καμάρας. Η αρχική θέση του σπαράγματος αποδεικνύεται από το ότι στην πίσω όψη του φέρει το αποτύπωμα της στενής πλευράς μιας πλίνθου, που είναι παράλληλο προς την επιφάνεια της τοιχογραφίας. Πρόκειται δηλαδή για μία κάθετα τοποθετημένη πλίνθο από το κλειδί της λιθοπλινθόκτιστης καμάρας του τάφου.

Η πολυτελής διακόσμηση του τάφου συμπληρωνόταν με προσκεφάλαιο από κουρασάνι (πίν. 3γ), του οποίου η πάνω επιφάνεια βρέθηκε κατεστραμμένη, τοιχοβάτη από κουρασάνι (πίν. 3α, 4β, 5α) και ψηφιδωτό δάπεδο από χοντρές μαρμάρινες ψηφίδες που ίχνη του σώθηκαν στις άκρες.

Όπως είπαμε και πιο πάνω, μέσα στο κουρασάνι του προσκεφαλαίου του τάφου κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας για την απομάκρυνσή του¹ βρέθηκε νόμισμα του 340-350 κοπής Θεσσαλονίκης², που δεν αφήνει καμιά αμφιβολία για τη χρονολόγηση της ανοικοδόμησης του τάφου και της τοιχογράφησης του γύρω στα 350.

Ο ζωγράφος προσπάθησε να μιμηθεί τις τεχνικές ορθομαρμάρωσης που ήταν διαδεδομένες στην εποχή του, της απλής δηλαδή ορθομαρμάρωσης και της ορθομαρμάρωσης με την τεχνική του *opus sectile* που χρησιμοποιεί στο καμπύλο αέτωμα της δυτικής πλευράς και στο «μέταλλιο» της καμάρας³.

Στη Θεσσαλονίκη τα γνωστά παραδείγματα ζωγραφικής διακόσμησης με μίμηση ορθομαρμάρωσης κινούνται από τα μέσα του 3ου αιώνα έως και τον 4ο αιώνα και οι τοιχογραφίες των τάφων που μιμούνται ορθομαρμάρωση χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 3ου αιώνα ως τα

1. Επειδή οι τάφοι που ανασκάφηκαν δεν ήταν δυνατό να διατηρηθούν στα θεμέλια του ανεγειρόμενου κτιρίου, η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων επεχείρησε να αποσπάσει και να μεταφέρει για μελλοντική έκθεση τους δύο τάφους με την τοιχογραφία και το *opus sectile* δάπεδο. Τελικά απομακρύνθηκε μόνον ο δεύτερος τάφος, ενώ ο πρώτος, παρά τις επίπονες μακροχρόνιες προσπάθειες, δεν αποσπάστηκε από το βράχο. Η όλη εργασία έγινε υπό την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού της Εφορείας κ. Β. Ξανθού.

2. Πρβλ. J. P. C. Kent, *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VIII, London 1981, 407. Η ταύτιση του νομίσματος έγινε από την αρχαιολόγο κ. Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα.

3. Η τεχνική της ορθομαρμάρωσης ήδη από τα τέλη του 3ου αιώνα και τα χρόνια του Μεγάλου Κωνσταντίνου χαρακτηρίζεται από τη στροφή σε παλιότερες μορφές διακόσμησης γνωστές από τον Β' Πομπηϊανό ρυθμό, το λεγόμενο «αρχιτεκτονικό στύλ». Αυτό γίνεται στις γραπτές διακοσμήσεις που μιμούνται ορθομαρμάρωση αλλά και στις πραγματικές ορθομαρμάρώσεις (βλ. σχετικά: Π. Ασημακοπούλου - Ατζακά, Η τεχνική *opus sectile* στην εντοίχια διακόσμηση, Θεσσαλονίκη 1980, 110 κ.ε.).

χρόνια του Μεγάλου Κωνσταντίνου και των διαδόχων του¹. Στον 4ο αιώνα ανήκουν και τα περισσότερα παραδείγματα γραπτής μίμησης ορθομαρμάρωσης στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, ενώ η διακόσμηση με διαίρεση της επιφάνειας σε διάχωρα και ενδιάμεση παρεμβολή κιόνων συνεχίζεται και αργότερα ως τον 6ο αιώνα². Υπάρχουν βέβαια και παραδείγματα χωρίς παράθεση κιόνων ή πεσσών ανάμεσα στα διάχωρα³, στα οποία μπορεί να υπαχθεί και ο τάφος του νοσοκομείου, όπου μόνον ο τοιχοβάτης δηλώνεται πλαστικά με «σοβατεπί» από κουρασάνι.

Επειδή λοιπόν η διάδοση αυτού του είδους διακόσμησης καλύπτει ενάμιση αιώνα σχεδόν στη μεγάλη παραγωγή της, δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν εύκολα οι τοιχογραφίες αυτές με βάση στυλιστικά κριτήρια, παρά μόνον αν υπάρχουν παράλληλα άλλα χρονολογικά στοιχεία για την κάθε περίπτωση ξεχωριστά. Και αυτό φαίνεται απαραίτητο, αν παρατηρήσει κανείς τον τρόπο εκτέλεσης των τοιχογραφιών που παραλλάζει από μνημείο σε μνημείο, επειδή κάθε φορά εικονίζονται διαφορετικά είδη μαρμάρων, αλλά πολύ περισσότερο, επειδή ο κάθε τεχνίτης ζωγράφος προσπαθεί να μιμηθεί το πέτρωμα ανάλογα με την επιδεξιότητα που διαθέτει. Έτσι τέλειες απομιμήσεις μπορούν να προηγούνται χρονολογικά από άλλες απλούστερες, όπως συμβαίνει για παράδειγμα ανάμεσα στις τοιχογραφίες του εδώ παρουσιαζόμενου τάφου και στις τοιχογραφίες από το ναό στην οδό 3ης Σεπτεμβρίου περίπου μισόν αιώνα αργότερα.

Η χρήση του Χριστογράμματος στις τοιχογραφίες των τάφων της Θεσσαλονίκης είναι σπανιότερη από τη χρήση του ίδιου του σταυρού⁴.

1. Τη σχετική παλιότερη βιβλιογραφία όπως και τα νεότερα ευρήματα βλ. στα: Α τ ζ α κ ά, ό.π., 111, Θ. Πα ζ α ρ ά, Νέες τοιχογραφίες της Ύστερης Αρχαιότητας στη Θεσσαλονίκη, Α.Δ. 30 (1975): Μελέται, 155 κ.ε., του ί δ ι ο υ, Δύο παλαιοχριστιανικοί τάφοι από το δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικά» 21 (1981) 373 κ.ε., Δ. Μ α κ ρ ο π ο ύ λ ο υ, Ο παλαιοχριστιανικός ναός έξω από τα ανατολικά τείχη της Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικά» 23 (1983) 29 και 42, πίν. 3.

2. Α τ ζ α κ ά, ό.π., 117 κ.ε.

3. Τοιχογραφίες του Γαλεριανού ανακτόρου [Φ. Πα πα δ ο π ο ύ λ ο υ, Α.Δ. 19 (1964): Χρονικά, 332, πίν. 378, και St. P e l e k a n i d i s, Die Malerei der Konstantinischen, Zeit, «Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Trier 5-11 September 1965», 216 κ.ε., Abb. 3], τοιχογραφίες τάφου στην οδό Αγίου Δημητρίου όπου διπλή ζεύξη περιβάλλει τους μαρμαρίνους πίνακες [Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ί δ η, Α.Δ. 16 (1960): Χρονικά, 223, πίν. 194β, και P e l e k a n i d i s, ό.π., Abb. 6], τοιχογραφίες από αδημοσίευτο τάφο που ανασκάφηκε το 1984 από τον αρχαιολόγο κ. Δ. Ναλπάντη σε οικόπεδο της οδού Μιχαλά 41 στην Ξηροκρήνη.

4. Στην εικονογραφία των παλαιοχριστιανικών τάφων της Θεσσαλονίκης το Χριστόγραμμα, όταν υπάρχει, περιβάλλεται συνήθως από φυλλοφόρο στεφάνι [βλ. τάφο

Εμφανίζεται μέσα στον 4ο αιώνα, προφανώς ύστερα από την προβολή του συμβόλου από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας. Στον τάφο του νοσοκομείου είναι πιθανό ο ζωγράφος να αντέγραψε την εικόνα του Χριστογράμματος από νομίσματα που κυκλοφορούσαν τότε. Πράγματι στη δεκαετία 350-360 κυκλοφορούσαν νομίσματα των Μαγνηντίου, Δεκεντίου και Κωνσταντίου Β' με Χριστόγραμμα που κάλυπτε ολόκληρη όψη μαζί με τα αποκαλυπτικά γράμματα Α και Ω¹.

Ο τάφος με το *opus sectile* δάπεδο (πίν. 6α-8β). Ο τάφος 20, μεθεπόμενος προς τα νότια του τάφου 21 με την τοιχογραφία, ανήκε στην ίδια συστάδα με αυτόν και επομένως οικοδομήθηκε περίπου στα 350. Ήταν καμαροσκεπής με διαστάσεις 2,28×1,18 μ. και ύψος 1,73 μ. (πίν. 6α). Η είσοδος του φρασσόταν με σχιστόπλακες. Η κάθοδος διευκολυνόταν με δύο πέτρες κοντά στη βορειοδυτική γωνία. Στη δυτική πλευρά είχε ορθογώνια τυφλή κόγχη στο πάχος του τοίχου και εσωτερικά ολόκληρος ήταν καλυμμένος με λευκό επίχρισμα. Βρέθηκε συλημένος. Το δάπεδο ήταν στρωμένο με μεγάλα τεμάχια μαρμαροθετήματος με την τεχνική *opus sectile* και με πολύχρωμες πλάκες μαρμάρου σε δεύτερη χρήση (σχ. 3)².

Εδώ συναντάται το πρώτο ίσως παράδειγμα αποκόλλησης και μεταφοράς αρχαίου δαπέδου με πρωτόγονα μέσα. Είναι προφανές ότι το μαρ-

«του Καλού Ποιμένα» (Στ. Πελεκανίδη, ό.π., 224, και Pelekanidis, ό.π. 226, Abb. 22), αδημοσίευτο τάφο που βρέθηκε το 1986 από την αρχαιολόγο κ. Κ. Ελευθεριάδου στο προαύλιο του νοσοκομείου «Άγιος Δημήτριος», λίγα μέτρα νοτιότερα από τον τάφο που παρουσιάζεται, τάφο του Ευστοργίου (St. Pelekanidis, Gli affreschi paleocristiani ed i piu antichimosaici parietali d' Salonico, Ravenna 1963, 10 και fig. 2)]. Το Χριστόγραμμα μέσα σε κύκλο που σχηματίζεται από πλατειά ταινία συναντάται σε τάφο από την οδό Αμπελώνων 115 της Ξηροκρήνης [Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Α.Δ. 34 (1979): Χρονικά, 293, πίν. 126γ], όπου γύρω από την κόκκινη ταινία πλέκονται πράσινοι κλάδοι και το σύνολο περιστοιχίζουν πουλιά.

1. Πρβλ. R.I.C., ό.π., pl. 1, 34 και pl. 3, 319, 332, και R.A.G. Carson, Principal Coins of the Romans, Vol. III, London 1981, αρ. 1365, 1370. Στο πρώτο μισό του 4ου αιώνα το Χριστόγραμμα δεν κατείχε σημαντική θέση στη νομισματοκοπία και εικονιζόταν σε σχέση με το λάβρο και χωρίς βέβαια τα γράμματα Α και Ω (Πρβλ. P. M. Brunum, The Roman Imperial Coinage, Vol. VII, London 1966, pl. 13, 138 και pl. 16, 82, και Carson, ό.π., αρ. 1309, 1367, 1387). Μετά τα μέσα του 4ου αιώνα το μονόγραμμα του Χριστού δεν εικονογραφείται στα νομίσματα για να επανεμφανισθεί στον 5ο αιώνα μέσα σε στεφάνι (πρβλ. Carson, ό.π., αρ. 1539, 1543, 1553, 1554, 1558).

2. Το σχέδιο 3 έγινε με βάση την αποτύπωση σε ζελατινή που έκανε επιτόπου η μουσειακή καλλιτέχνης κ. Δήμητρα Καμαράκη-Ζωΐδου και φωτογραφίες.

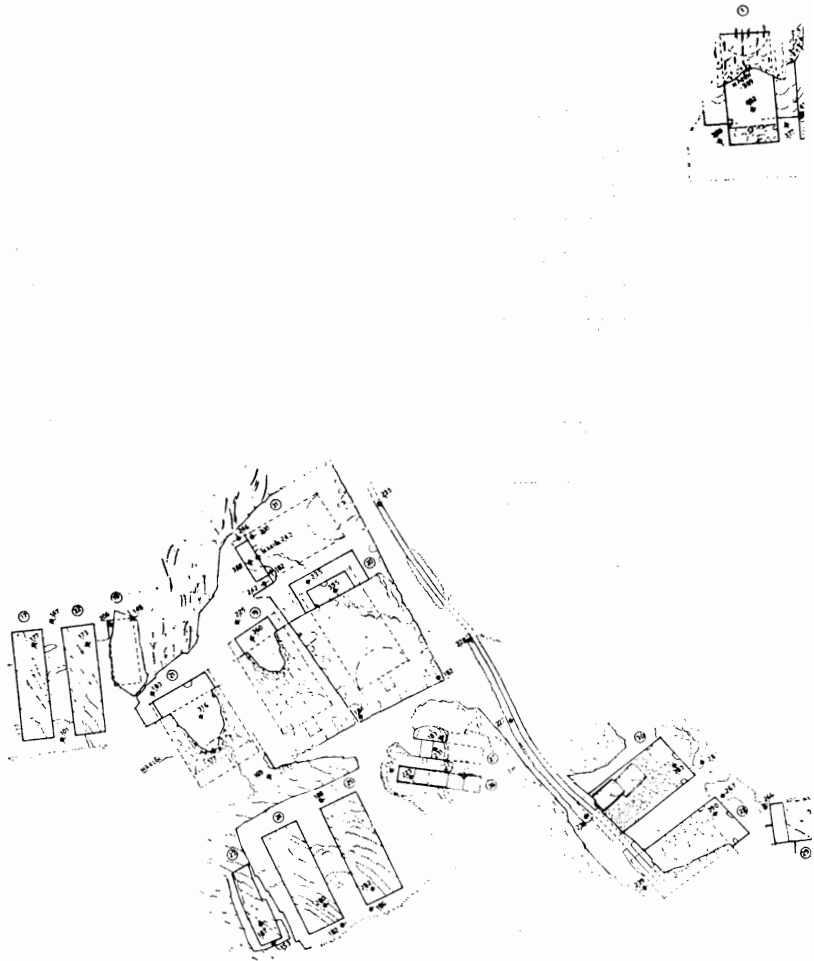
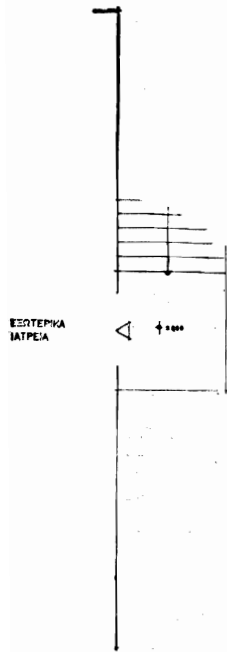
μαροθέτημα δεν είχε κατασκευασθεί για τον τάφο¹. Οργάνωση των διακοσμητικών στοιχείων δεν υπάρχει. Γίνεται μόνον προσπάθεια να τονισθεί ο κατά μήκος άξονας του τάφου με την τοποθέτηση στη θέση αυτή μιας επιμήκους πλάκας μαρμάρου (πίν. 7α). Αξιοσημείωτο είναι ότι το τμήμα του δαπέδου, πάνω στο οποίο θα τοποθετούνταν το σώμα του νεκρού, καλύφθηκε με τα τεμάχια του μαρμαροθετήματος, ενώ στο ανατολικό τμήμα τοποθετήθηκαν μόνον οι μαρμάρινες πλάκες (πίν. 6β).

Η διαρπαγή των τεμαχίων του μαρμαροθετήματος και των μαρμάρινων πλακών έγινε μάλλον από κάποια ερειπωμένη πολυτελή έπαυλη που βρισκόταν κοντά στα νεκροταφεία και η οποία ως σήμερα δεν έχει εντοπισθεί ανασκαφικά. Στη νέα τους θέση τα τεμάχια απλώθηκαν πάνω σε μια στοιχειώδη υποδομή: στο βράχο ρίχθηκε λεπτό στρώμα χώματος, πάνω στο οποίο στρώθηκαν επιμήκη όστρακα από μεγάλα αγγεία και σχιστολιθικές πλάκες με μικρό πλάτος και μήκος περί τα 25 εκ.². Από πάνω ρίχθηκε ασβέστης και πάνω του τοποθετήθηκαν τα τεμάχια³. Η φθορά και η καθίζηση του δαπέδου που παρατηρήθηκαν κατά την ανασκαφή οφείλονται στη χωρίς μέθοδο απόσπαση και μεταφορά των τε-

1. Δάπεδα τάφων από χοντρό ψηφιδωτό συναντώνται όχι σπάνια. Ενδεικτικά αναφέρουμε εδώ το δάπεδο του τάφου 21 που παρουσιάζεται εδώ και το δάπεδο του τάφου 2 από οικόπεδο στην οδό Ελευθερίας 13 στην Ξηροκρήνη [Κ. Ρωμιοπούλου-Α.Δ. 33 (1978): Χρονικά, 233]. Στην ανασκαφή των τάφων του νοσοκομείου βρέθηκαν επίσης προσκεφάλαια τάφων με τέτοιο ψηφιδωτό (βλ. παραπάνω). Στη Θεσσαλονίκη έχει βρεθεί μόνον ένας τάφος με ψηφιδωτό δάπεδο από μικρές ψηφίδες κατασκευασμένο ειδικά γ' αυτόν σε οικόπεδο στην οδό Απολλωνιάδος 18 [Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Θ. Παζαρά, Α.Δ. 31 (1976): Χρονικά 268]. Το δάπεδο έχει περιμετρικό πλαίσιο με διακόσμηση ημικυκλίων και ως κεντρικό θέμα συμπλεκόμενους κύκλους. Υπάρχουν βέβαια και τάφοι που βρέθηκαν στην ανασκαφή του Κλειστού Κολυμβητηρίου, χτισμένοι πάνω σε ψηφιδωτό δάπεδο παλιότερου κτίσματος, το οποίο χρησιμοποίησαν και ως δικό τους δάπεδο [Μ. Μιχαηλίδη, Α.Δ. 22 (1967): Χρονικά, 437, πίν. 324α-β].

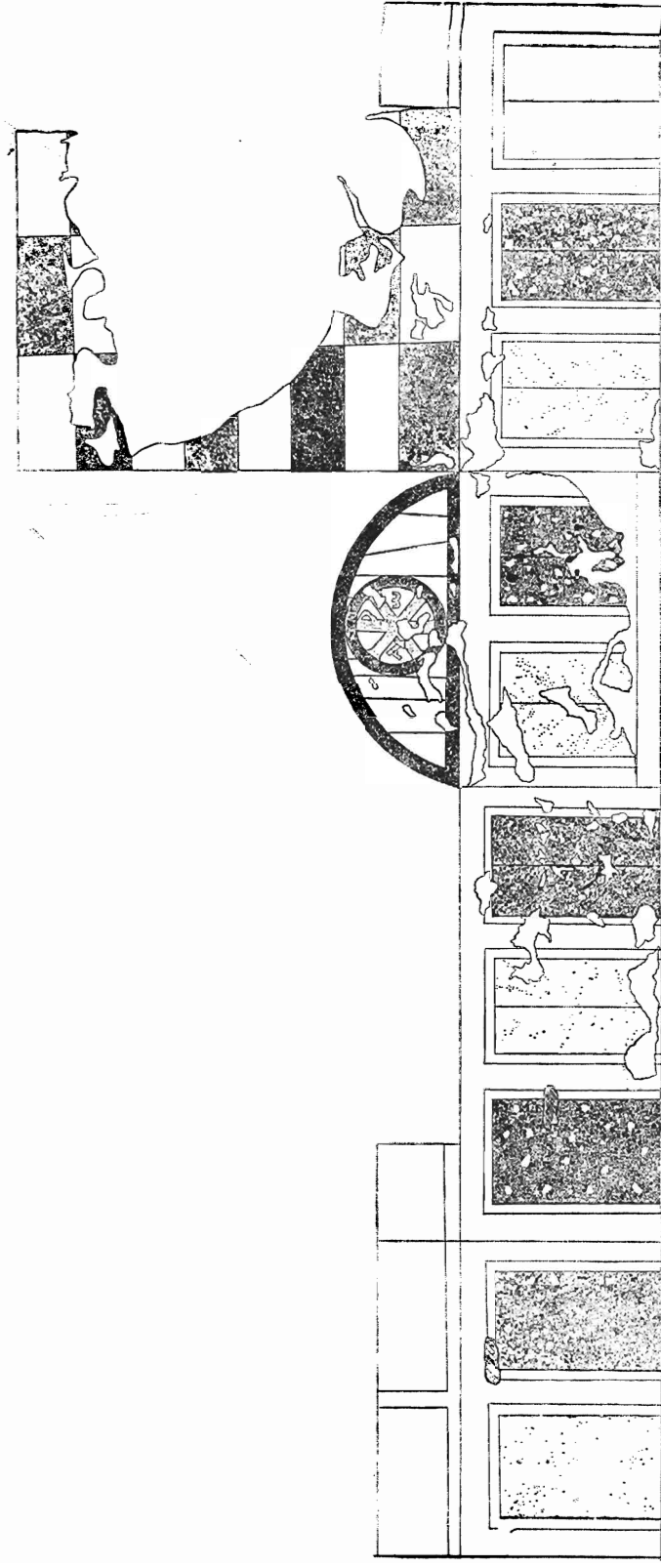
2. Κατά την έρευνα του υποστρώματος αυτού συλλέχθηκαν αρκετές κρούστες που είχαν εκπέσει κατά την τοποθέτηση. Η σωστή υποδομή για τα ψηφιδωτά δάπεδα έπρεπε να περιλαμβάνει παχιά στρώση άμμου πάνω στο έδαφος, στη συνέχεια στρώση χαλικιών και τέλος στρώση κουρασανίου όπου πακτώνονταν οι ψηφίδες (βλ. σχετικά: Γ. Κολέφα, Μελέτη πάνω σ' ένα ψηφιδωτό δάπεδο, Αθήνα 1979). Σχετικά με τον τρόπο προσαρμογής των κρουστών στα εντοίχια opus sectile βλ. Ατζακά, ό.π., 7 κ.ε.

3. Οι χημικές αναλύσεις που έγιναν από τις χημικούς του Αρχαιολογικού Μουσείου κυρίες Μ. Κεσίσογλου και Ε. Μήρτσου σε δέκα δείγματα κονιαμάτων που πάρθηκαν από την πίσω όψη των κρουστών και ανάμεσα από αυτές απέδειξαν ότι αυτά αποτελούνταν από καθαρό ασβέστη και χώμα. Σε ένα μόνον δείγμα διατηρήθηκαν τα ίχνη από το κονίαμα της αρχικής θέσης του τεμαχίου. Το κονίαμα αποτελούνταν από 40% κεραμικό υλικό, ασβέστη και άμμο.

Σχ. 1. Προαύλιο νοσοκομείου «Αγίος Δημήτριος»

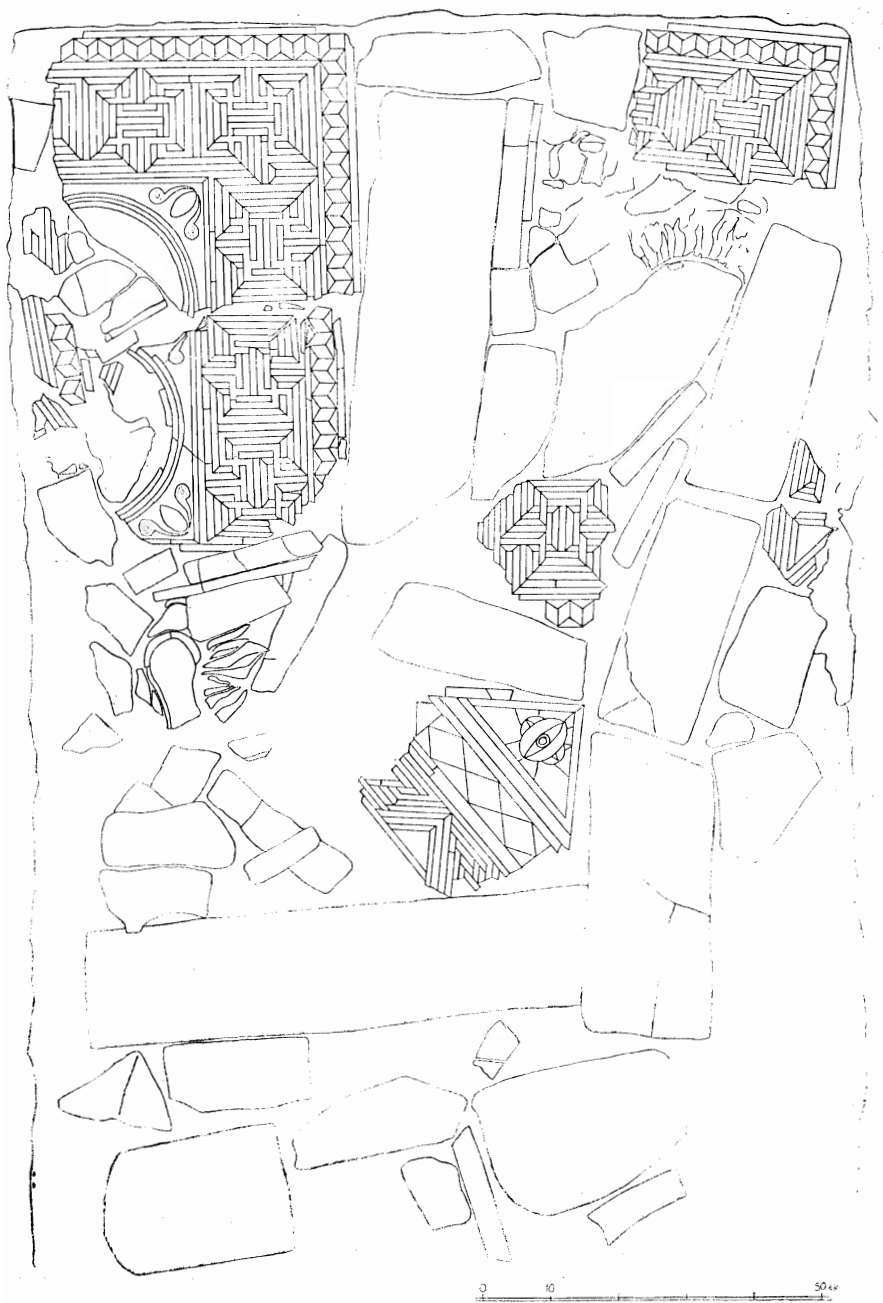

0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100

- ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ
- ΑΣΦΑΛΤΟΣ
- ΠΛΑΣΤΙΚΟ
- ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

Σχ. 2. Ανάπτυγμα των τοιχογραφιών του τάφου 21

Σχ. 3. Τάφος 20. Αποτύπωση του δαπέδου

μαχίων από τον αρχικό τους χώρο, στην πρόχειρη υποδομή και στη μακροχρόνια επίδραση της υγρασίας.

Τα θέματα του *opus sectile* είναι κυρίως γεωμετρικά, αλλά και φυτικά. Στο γεωμετρικό θεματολόγιο ανήκουν τα τεμάχια με το μαϊάνδρο που αποτελούνται από περίτμητες, λοξότμητες κρούστες¹ (πίν. 7α) και τα τεμάχια με το λοξό μαϊάνδρο και τα μεγάλα τρίγωνα με το σχηματοποιημένο άνθος (πίν. 8α). Στα τελευταία αυτά τεμάχια οι κρούστες είναι κυρίως περίτμητες, αλλά και συναρμοστές στο τρίγωνο με το άνθος. Στο κέντρο του δαπέδου και προς τη νότια πλευρά διακρίνεται φυτικό κόσμημα, ίσως άνθος τουλίπας, από περίτμητες κρούστες (πίν. 8α).

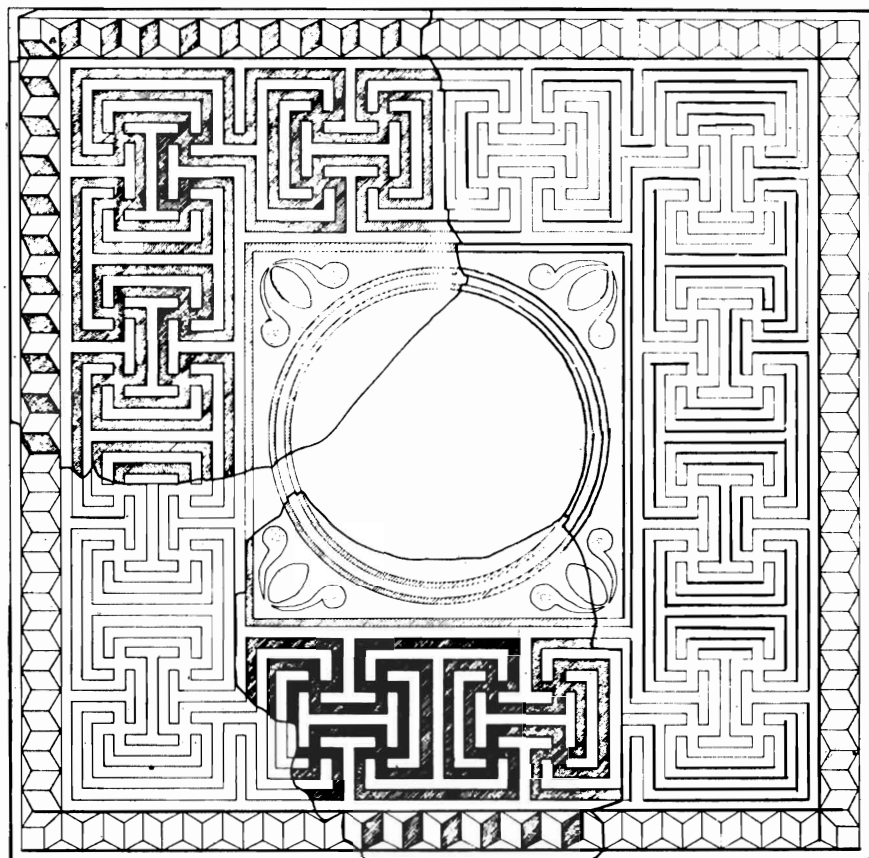
Μετά την απομάκρυνση των τεμαχίων που διακρίνονται στον πίν. 7γ για συντήρηση αποκαλύφθηκε δεύτερη στρώση μαρμαροθετήματος με την ίδια τεχνική στη βορειοδυτική γωνία (πίν. 8β). Το θέμα δεν μπορεί εύκολα να αναγνωρισθεί, επειδή οι κρούστες είχαν διαλυθεί. Ίσως αυτό να είχε γίνει κατά τη μεταφορά από την αρχική του θέση και αυτός να είναι ο λόγος που το τεμάχιο καλύφθηκε με άλλο, που ήταν καλύτερα διατηρημένο. Μετά τη συντήρηση θα είναι δυνατό να μελετηθεί καλύτερα το διακοσμητικό θέμα που τώρα είναι δυσνόητο. Έχουμε την υπόνοια ότι πρόκειται για παράσταση ανθρώπινης μορφής που αποτελείται κυρίως από συναρμοστές αλλά και περίτμητες κρούστες.

Τα τεμάχια που προσφέρουν τα περισσότερα στοιχεία για αναπαράσταση της αρχικής σύνθεσης είναι εκείνα με το σύνθετο μαϊάνδρο. Με βάση αυτά μπορούμε να αναπαραστήσουμε τετράγωνα διάχωρα με πλευρά 80 περίπου εκ. (σχ. 4). Τα διάχωρα ορίζονται από τις τέσσερις πλευρές από συνεχόμενες τετράδες αγκυλωτών σταυρών² με κρούστες βαθυκόκκινες και λευκές. Προς την εξωτερική του πλευρά ο μαϊάνδρος περι-

1. Χρησιμοποιούνται οι όροι όπως παραδίνονται από τις πηγές και περιγράφονται στο Α τ ζ α κ ά, ό.π., 3 κ.ε.

2. Ο συνήθως αποκαλούμενος σύνθετος μαϊάνδρος αναλύεται και επονομάζεται έτσι από τον Γ. Δ η μ η τ ρ ο κ ά λ λ η, Παλαιοχριστιανικοί και βυζαντινοί μαϊάνδροι, Αθήνα 1982, 108 κ.ε. Το θέμα του μαϊάνδρου που αποτελείται από συνεχόμενες τετράδες αγκυλωτών σταυρών με ή χωρίς παρεμβαλλόμενα τετράγωνα διάχωρα με άλλες παραστάσεις είναι πολύ συνηθισμένο στα ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα (πρβλ. ό.π., όπου δίνεται βιβλιογραφία για αρκετά παραδείγματα από τον ελληνικό και μη χώρο). Την ίδια ακριβώς συμπλοκή των αγκυλωτών σταυρών με αυτήν από το δημοσιευόμενο δάπεδο φέρει το δάπεδο από το Mont Nebo της Siyagha (Ιορδανία) και δάπεδο από την Απάμεια (C. B a l m e l l e - M. B l a n c h a r d - L e m é e - J. C r i s t o p h e - R. B r u d h o m m e και συνεργατών, *Le décor géométrique de la mosaïque romaine, Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes*, Paris 1985, pl. 37e και 40d).

βάλλεται από λεπτή ταινία με μικρούς ρόμβους σε λευκό και κόκκινο χρώμα εναλλάξ πάνω σε μαύρο βάθος, κόσμημα που με την τριχρωμία αυτή δημιουργεί την αίσθηση κάποιας προοπτικής. Σειρά από λεπτές μαύρες κρούστες περιβάλλει το μαϊάνδρο από την εσωτερική πλευρά. Στο κεντρικό τετράγωνο που αποτελείται από βαθυκόκκινο μάρμαρο

Σχ. 4. Γραφική αναπαράσταση διαχώρου

εγγράφεται κύκλος από ένα τεμάχιο κόκκινου με κιτρινωπές κηλίδες μαρμάρου. Η περιφέρεια του κύκλου σχηματίζεται από λεπτές κρούστες μαύρου χρώματος που περιβάλλουν λευκές. Στις τέσσερις γωνίες του τετραγώνου ενθέτονται λευκές και πράσινες κρούστες που αποδίδουν σχηματοποιημένο φυτικό θέμα. Τα τεμάχια με αυτή τη γεωμετρική δια-

κόσμιση προέρχονται από δύο τουλάχιστον όμοια διάχωρα.

Από το δεύτερο γεωμετρικό θέμα με το λοξό μαϊάνδρο χρησιμοποιήθηκε μικρό τεμάχιο που δεν επιτρέπει την αναπαράσταση της αρχικής κατάστασης. Το πιθανότερο είναι ότι αυτό προέρχεται από πλαίσιο δαπέδου και όχι από διάχωρο¹. Τα χρώματα που χρησιμοποιήθηκαν είναι λευκό και μαύρο. Στο μαϊάνδρο παρεμβάλλονται βαθυκόκκινα τριγωνικά διάχωρα. Πράσινοι ρόμβοι σε λευκό βάθος κοσμούν μια δεύτερη, παράλληλη προς την προηγούμενη, ταινία. Τέλος ευθύγραμμες μαύρες κρούστες περιβάλλουν ορθογώνιο τρίγωνο από ρόδινες συναρμοστές κρούστες, μέσα στο οποίο εικονίζεται σχηματοποιημένο άνθος από λευκό μάρμαρο.

Μικρότερα τεμάχια από τα δύο παραπάνω γεωμετρικά θέματα τοποθετήθηκαν και σε άλλα σημεία του δαπέδου του τάφου.

Η εξαιρετική τεχνική εκτέλεση του *opus sectile* οδηγεί οπωσδήποτε στα πρώιμα χρόνια εφαρμογής της τεχνικής. Η συναρμογή των κρουστών είναι τέλεια όπως και το κόψιμό τους. Οι εγγεγραμμένοι σε τετράγωνα διάχωρα κύκλοι απαντώνται πολύ συχνά σαν θέματα του *opus sectile*. Παρόμοιο όμως συνδυασμό των επί μέρους στοιχείων που συγκροτούν το διάχωρο από τον τάφο δεν μπορέσαμε να βρούμε. Ωστόσο στο θέμα της άψογης τεχνικής τα μαρμαροθετήματα αυτά ίσως μπορούν να συγκριθούν με τα *opus sectile* διάχωρα από ρωμαϊκή οικία της Ostia του 4ου αιώνα². Παρόμοιας έξοχης εκτέλεσης διάχωρα με την ίδια τεχνική που εντίθενται σε δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες σε οικία των μέσων του 3ου αιώνα και στην οικία «του Έρωτα και της Ψυχής» του τέλους του 3ου με αρχές του 4ου αιώνα στην Ostia³, μας επιτρέπουν να αναπαραστήσουμε κατά κάποιον τρόπο την αρχική τοποθέτηση των διαχώρων του τάφου. Οι πλάκες από πολύχρωμα μάρμαρα που καλύπτουν τα κενά στο δάπεδο του τάφου φαίνεται ότι προέρχονται από το δάπεδο και ανάμεσα σ' αυτές ήταν τοποθετημένα τα διάχωρα.

Νομίζουμε ότι η πρώτη χρήση του *opus sectile* του τάφου δεν μπορεί να ανεβεί χρονολογικά πριν από το δεύτερο μισό του 3ου αιώνα, συνεπώς μία χρονολόγηση περίπου στα 300 μ.Χ. είναι η πιθανότερη.

Τα δύο παραπάνω μνημεία της ταφικής αρχιτεκτονικής των πρώτων χριστιανικών αιώνων στη Θεσσαλονίκη είναι από τα τελευταία που

1. Ο μαϊάνδρος που αποτελείται από κεκλιμένους αγκυλωτούς σταυρούς είναι σχετικά σπάνιο θέμα στα ρωμαϊκά δάπεδα (Δ η μ η τ ρ ο κ ά λ λ η, ό.π., 51 και 255 κ.ε.).

2. G. B e c a t t i, Scavi d' Ostia, Mosaici e pavimenti marmorei, Vol. IV, Roma 1961, tav. CCVII, 189.

3. Ό.π., tav. CCIX, 429 και 49 και tav. CCXXI.

διασώθηκαν. Λίγα πια είναι τα οικόπεδα στις θέσεις που βρίσκονταν τα αρχαία νεκροταφεία που δεν έχουν ανοικοδομηθεί ακόμη. Στα αμέσως επόμενα χρόνια το σχετικό ανασκαφικό υλικό στην πόλη θα εξαντληθεί.

9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Θεσσαλονίκη 1989

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ

SUMMARY

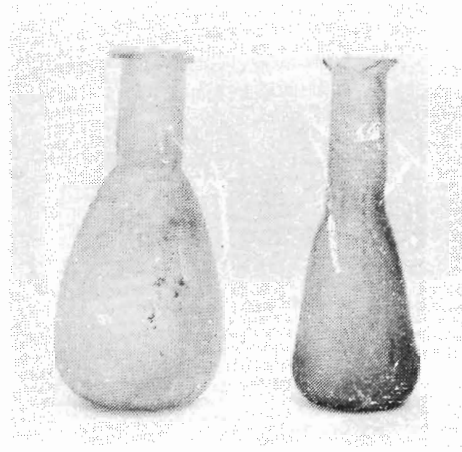
Despina Makropoulou, The Excavation of Tombs in Thessaloniki's Eastern Early Christian Cemetery.

The writer presents the data and conclusions from the excavation of thirty-one tombs, dating from the first to the fourth century, which were investigated in 1987 in the forecourt of Thessaloniki's Ayios Dimitrios Hospital.

Two of the tombs are discussed in detail. One of them is decorated with a painted imitation of marble revetment and is dated to AD 340-50 on the basis of a coin found amongst the building materials; the other was constructed at the same period and has a floor comprising sections of skillfully executed opus sectile and multicoloured marble tiles previously used in some other structure. The opus sectile may be dated to the second half of the third or the beginning of the fourth century.

α

β

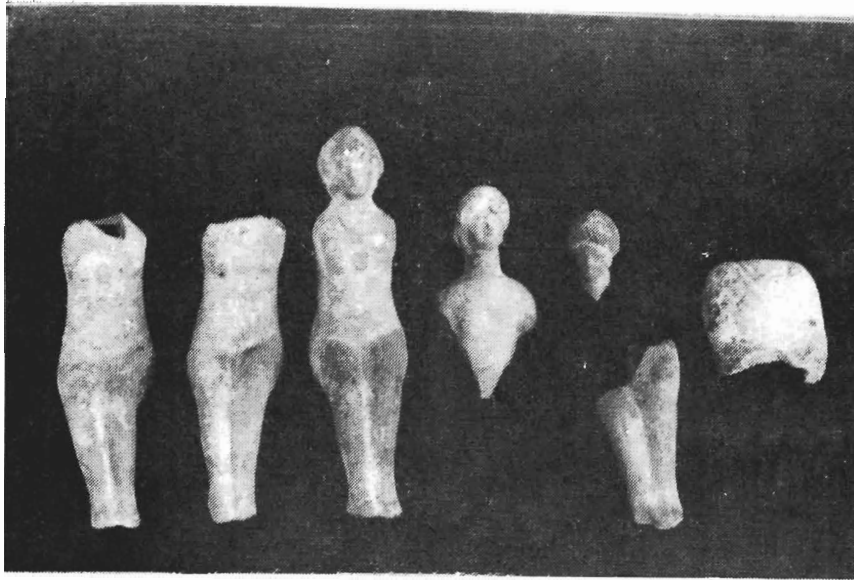

γ

δ

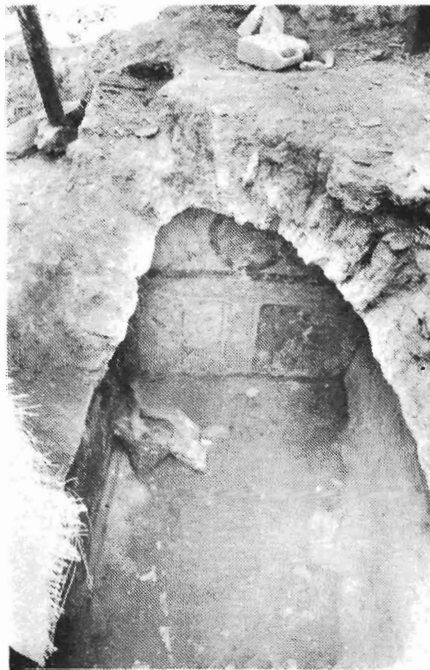
α. Αγγείο του τάφου 11. β. Γυάλινα φιαλίδια του τάφου 12.
γ. Αγγείο του τάφου 13. δ. Αγγεία του τάφου 18

α

β

γ

α. Ειδώλια από την επίχωση των τάφων 15 και 16.
β. Αγγείο από τον τάφο 31. γ. Ο τάφος 21 με τον γραπτό διάκοσμο

α. Ο τάφος 21. α. Τοιχογραφίες της ανατολικής πλευράς. β. Νότια πλευρά. Προτό και δεύτερο διάχωρο.
β. Νότια πλευρά. Λεύτερο και τρίτο διάχωρο
γ

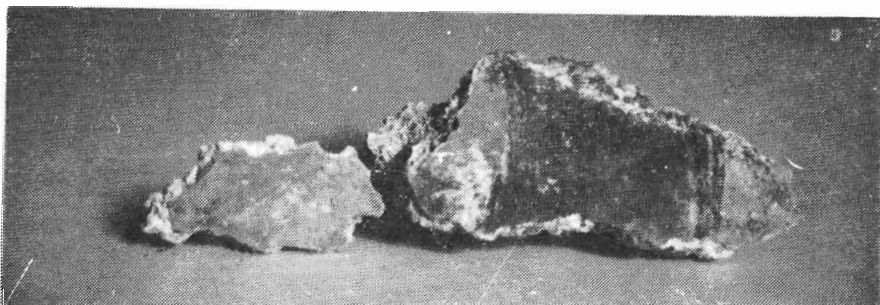
Πίν. 4

Τάφος 21. α. Τοιχογραφίες της δυτικής πλευράς. β. Τοιχογραφίες της βόρειας πλευράς. γ. Τοιχογραφίες της καμάρας

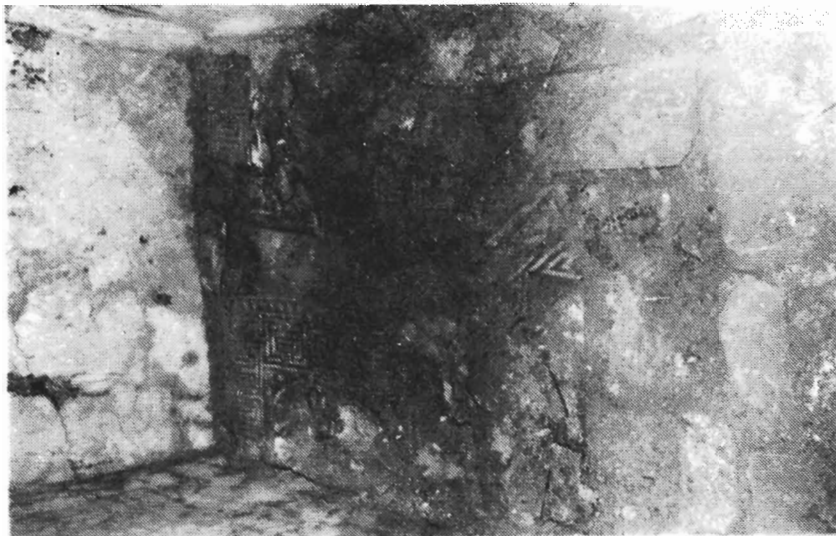
α

β

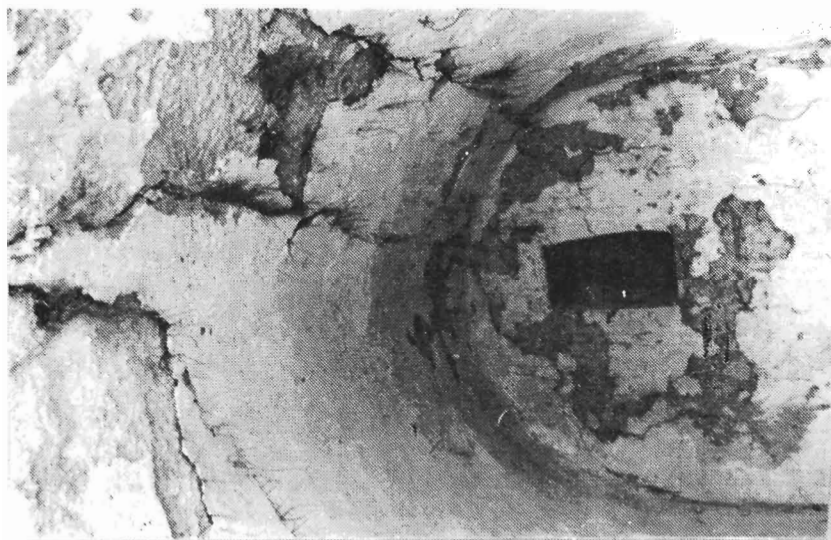
Τάφος 21. α. Βορειοανατολική γωνία.
β. Σπαράγματα τοιχογραφιών της καμάρας

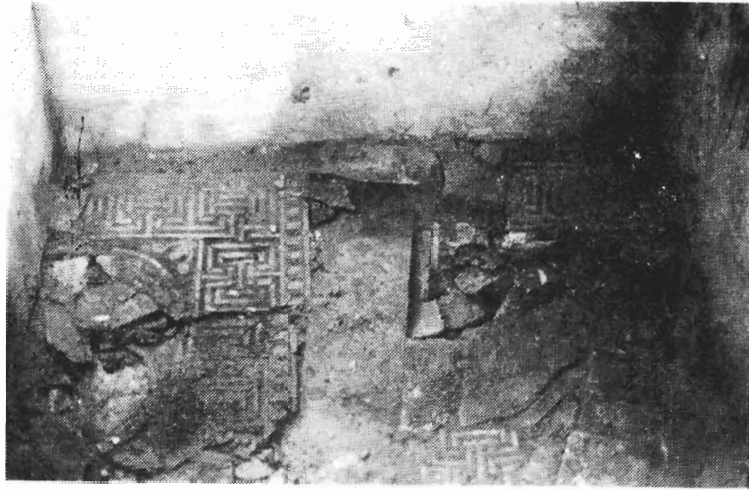
β

β. Τὸ δάπεδο του τάφου πριν από τον καθαρισμό

α

α. Τάφος 20. α. Εσωτερικό του τάφου

α

β

γ

Τάφος 20. α. Δυτική πλευρά του δαπέδου. β. Νοτιοδυτική γωνία. γ. Βορειοδυτική γωνία

α

β

Τάφος 20. α. Κεντρικό τμήμα του δαπέδου.
β. Πρώτη στρώση τεμαχίου opus sectile στη βορειοδυτική γωνία